

УДК 94(477)«18»

Василь Кононенко*

«PACTA ET CONSTITUTIONES ...» МІЖ ТРАДИЦІЙНИМ ТА МОДЕРНИМ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМОМ

В статті досліджено конституційний проект – «Pacta et Constitutiones...» 1710 року як документ, який містив традиційні та модерні політичні та правові ідеї козацьких інтелектуалів. Вказано, що український конституціоналізм мав риси традиційних «pacta conventa» та конституцій нового часу.

В статье исследовано конституционный проект – «Pacta et Constitutiones...» 1710 года как документ, который представлял традиционные и современные политические и правовые идеи казацких интеллектуалов. Указано, что украинский проект имел черты традиционных «pacta conventa» и конституций нового времени.

In the paper Ukrainian constitutional project – «Pacta et Constitutiones...» of 1710 year has been investigated as document containing traditional and modern political and law ideas. It stated that Ukrainian constitution was created on the background of intellectual tradition of Hetmanate's elite. It is emphasized that Ukrainian project had features traditional «pacta conventa» and modern constitution.

В Європі раннього нового часу як і в усій історії людства суспільно-політичне життя було пронизане двома головними тенденціями: до централізації та децентралізації політичних інституцій. Якщо в Західній та Східній Європі центральна влада доволі успішно реалізувала свої політичні інтереси, то в Центральній Європі перемагали політичні сили, які виступали за децентралізацію держави. Однак як децентралістські республіканські політичні сили й ідеології повністю не зникли з політичних сцен Західної та меншою мірою Східної Європи, так і централістські абсолютистські уявлення та ідеї продовжували існувати в Центральній Європі. Завжди знаходилися люди та політичні сили, які намагалися узгодити вище зазначені явища завдяки «суспільній угоді», яка б виражалася в правовій регуляції тих двох тенденцій політичного життя. Вразливим місцем цього правового узгодження – конституціоналізму раннього нового часу – стало те, що його прихильників не визнавали ані монархісти, ані республіканці, а зараховували до табору своїх ворогів. Саме це стало причиною нежиттєвості переважної більшості ранньомодерних конституційних проектів.

* Кононенко Василь – к. і. н., науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

В українських політичних проектах з середини XVII ст. чітко простежувалися спроби на правовому рівні затвердити статус української еліти та новоутворену державність, які повстали в результаті Української революції 1648 р. В таких проектах з огляду на слабкість української державності виключне місце передбачалося протектору, який би захищав державу на політичній арені Центральної та Східної Європи, в обмін на що еліта мала виконувати ряд зобов'язань, насамперед виконувати військову службу. Проект П.Орлика і його оточення був однією з таких спроб, яка мала б забезпечити сприятливі умови для життя як для еліти Гетьманщини та Запорозжя, так і козацтва й нижчих верств суспільства, що мало стати підґрунтям існування напівзалежної держави.

Однією з причин написання статті стали важливі знахідки документів, що розширюють наші знання щодо передумов прийняття «Пактів та конституцій...» і про розвиток українського конституціоналізму раннього нового часу у цілому. В дослідженні використано оригінал тексту «Договорів та постанов...» староукраїнською мовою¹, знайдений восени 2008 р. київською архівісткою О.Вовк у Російському державному архіві давніх актів². Цей текст різниться від попередніх копій оригінальною термінологією, що є цінним матеріалом для дослідження свідомості його авторів, укладачів та учасників ради в Бендерах. У вивчені української конституції раннього нового часу також важливими є нові документи доби Мазепи та Орлика, які уточнюють особливості формування ідеї конституціоналізму в козацькими інтелектуалами Гетьманщини. Серед них є універсал Мазепи 1709 р., знайдений О.Дубиною в бібліотеці Упсальського університету³, 280 документів «Батуринського архіву», опублікованих Т.Таїровою-Яковлевою⁴, 239 листів Мазепи опрацьованих та виданих В.Станіславським⁵, два томи документів С.Павленка, у тому числі ті, які були знайдені ним в Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського⁶, проект польсько-українського союзу П.Орлика 1720 р.,

¹ «Договоры и постановлепя правъ и вольностей войсковыхъ межъ ясневелможнымъ его милостию паномъ Филлипомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожского гетманом...» – назва документа в староукраїнському варіанті.

² Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12), копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф. 2236, оп. 2, Спр. 10, арк. 4–5) Див.: http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=LiberUA/select_PDF.php&isbn=konst_P_Orl

³ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О.Дубини, переклад з латинської О.Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 9. – С. 5–11.

⁴ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1. – 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – СПб., 2007.

⁵ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – Т. 2.: 1691–1700. – К., 2010.

⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2008; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009.

опублікований Г.Гленбоцьким⁷, архівні документи з Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Науково-дослідного відділу Російської державної бібліотеки (Москва), Архіву зовнішньої політики Російської імперії (Москва), Головного архіву давніх актів в Варшаві, Відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету та ін.

Розвідка є попереднім дослідженням з історії українського конституціоналізму⁸. В наступних працях ми спробуємо більш детально простежити витоки ідей конституціоналізму до прийняття «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. (у тому числі концепції правових відносин між гетьманом і Військом Запорозьким, Військом Запорозьким та протекторами, ідеї «вольності», «вітчини малоросійської», окремої козацької історії та ін.), проаналізувати сам текст документа за критерієм традиційності та внесенням нового в суспільне життя, а також розглянути розвиток ідей конституціоналізму в Гетьманщині та українській еміграції після невдачі впровадження в практику цього «основного закону».

В дослідженні використано наступні концептуальні положення: конституціоналізм у Центральній Європі у ранній новий час був спробою правового узгодження між шляхетським/козацьким/республіканським/децентралістським та монархічним/абсолютистським/централістським баченням суспільно-політичного життя⁹, «Договори та постанови» стали своєрідним «перехідним» основним законом від традиційних ухвал законодавчих органів до конституції нового часу, в центральноевропейському макрорегіоні домінувало «старогрецьке» розуміння свободи та «корпоративний» парламентаризм.

Поняття свободи чи більш відомої в документах того часу «вольності», як і всі явища, є історичним. До XVII ст. людство не знало «ліберальної» вольності, тобто свободи того, що не заборонено законом. Саме у рамках розуміння вольності (і відповідно суспільного життя у цілому та права зокрема) як реалізації незабороненої поведінки ми сприймаємо світ, тому нам нелегко зрозуміти свободу у межах старогрецького розуміння, згідно з яким вольність була «дороговказом» життя. Це важливо для дослідження, бо практики парламентаризму та конституціоналізму в спільнотах Центральної Європи належали до старогрецької традиції вольності. На сеймах Речі Посполитої при прийнятті рішень важливою була «одностайність» корпорації шляхти, що полягала в тому, що ніхто не був категорично проти ухвалення тих чи інших

⁷ Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku / Wstęp i oprac. H. Głębocki, tłum. P. Zaremba // Arcana: Kultura-Historia-Polityka. – nr.26/2. – 1999. – S. 52–60.

⁸ Історіографічні дослідження теми див. в бібліографії, укладеній В.Матях до нового видання «Пактів та конституцій», в якому буде опубліковано оригінал тексту «Договорів та постанов» староукраїнською мовою, знайдений восени 2008 р. київською архівісткою О.Вовк у Російському державному архіві давніх актів.

⁹ В зазначеному розрізненні були цікаві винятки, наприклад: козацтво усвідомлювало себе спільнотою «рівних», тобто мало республіканську свідомість, але у стосунках з монархами виявляло монархістські настрої.

рішень. Якщо в англійському парламенті з початку XVII ст. розвиток практик прийняття рішень проходив у напрямку розрізнення голосів депутатів на «так» та «ні», то в польському сеймі зроблено все можливе для того, щоб в парламентській діяльності не підкреслювати різних інтересів в ім'я «одно-стайності» й «згоди» корпорації шляхти¹⁰. В Центральній Європі у ранній новий час в парламентах представляла інтереси суспільства саме корпорація шляхти, а в Західній – крім нобілітету – «третій» стан. Це головним чином пояснювалося різними суспільними цінностями в обох частинах Європи. Якщо в Західній Європі капіталом була не тільки земля, але і все що приносило зиск, то в Центральній Європі головною цінністю було володіння маєтком. Таким чином, на заході були представлені інтереси неаграрних секторів економіки, а в Центральній Європі домінували лише інтереси землевласників. Цікавими були також співвідношення в кількості політично активного населення та його правах в спільнотах макрорегіонів. Можливість брати участь в політичному житті Речі Посполитої мало приблизно 8–10% населення країни, тобто шляхта. В Угорщині шляхта складала близько 4%, в Гетьманщині до 2% на кінець XVIII ст. У той же час у Франції в 1831–1848 рр. виборче право мало 1,5% населення, а в Англії у 1832 р. – 3,2%. Тобто за кількістю осіб, які мали виборчі права Західна Європа не випереджала Центральну. Теж саме стосується й особистих свобод «повноправного» обивателя держави. Шляхта Речі Посполитої в цьому випереджала інші західноєвропейські країни¹¹. Подібними правами вирізнялися також угорська й хорватська шляхта, бояри Молдавії, барони в Лівонії та козацька старшина (в документах переважало вживання назви української еліти – «малоросійське шляхетство») в Гетьманщині.

З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що про західноєвропейську та центральноєвропейську традиції парламентаризму можна говорити як про два шляхи розвитку світового парламентаризму, причому західний «ліберальний» виявився більш практичним та пізніше був прийнятий на рівні теорії й практики в усіх демократичних країнах. Проте в історії розвитку ліберального парламентаризму були також практики корпоративного парламентаризму. Наприклад, чіткий зв'язок з обов'язками вибраних представників від певного округу та їхньою діяльністю в парламентах, подібно до представлення послами інструкцій прийнятих на сеймиках, існував в багатьох країнах. В Сполучених Штатах Америки обранці до Конгресу вважалися перш за все представниками своїх виборчих округів чи своїх шта-

¹⁰ Ochmann S. Rzeczpospolita jako «monarchia mixtra» – dylematy władzy i wolności // Kultura-polityka-dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki i inni. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1990. – S. 277.

¹¹ Див.: Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 58, 60.

тів і на національному рівні намагалися прийняти рішення, яке було вигідно саме їхньому штату та виборцям. Подібна ситуація була в Великобританії до кінця XVII ст. та в інших європейських країнах навіть у пізніші часи¹². Практика врахування інтересів меншості та намагання узгодження інтересів у парламентській діяльності в країнах ліберальної демократії має коріння саме в традиції корпоративного парламентаризму. Розрізнення між ліберальним та корпоративним парламентаризмами й конституціоналізмами є важливою теоретичною засадою, враховуючи яку потрібно розпочинати дослідження нашої тематики. Запропоноване бачення сприяє більш адекватному розумінню безрезультатних сеймів Речі Посполитої та «чорних рад» у Гетьманщині і глибшому дослідженні минулого українського конституціоналізму.

Основою для розвитку конституціоналізму в Західній Європі стала якісно нова система господарювання, яка забезпечувалася соціальною групою – буржуазією, спадщина римського права й нові ідеї бажаного суспільно-політичного устрою. До появи ранньокapіталістичного господарства вся Європа за багатьма економічними критеріями була однорідною. Якщо в Західній Європі економічний розвиток призвів до суттєвих новоутворень, які поліпшували соціально-економічний статус нижчих верств населення, то в Центральній та Східній Європі входження в підпорядковані економічні відносини з Заходом призвело до інших наслідків. У «центрі» ранньокapіталістичної економіки виробничі відносини базувалися на вільній праці, а на її центрально-східноєвропейській «периферії» відбувалося «друге закріпачення» селян. Протягом XV–XVI ст. за центральноєвропейською периферією капіталістичної економіки закріпилася роль постачальника не тільки сировини, але й продовольства. Виробництво продуктів харчування стало економічно вигідним у формі примусової праці селянства (відробіткової ренти) в маєтках нобілітету. Усе це сприяло закріпленню за шляхтою провідної ролі в суспільному житті Центральної Європи, у той час як у Західній Європі роль нобілітету з розвитком капіталістичних відносин послабилася. Саме домінування нобілітету у соціально-економічному, політичному та духовно-культурному житті центральноєвропейських суспільств визначило історичний розвиток цього регіону.

Найдавнішу традицію конституціоналізму мало Сполучене королівство Великобританії та Північної Ірландії, яке до сьогодні, що цікаво, не має «основного закону» під однією обкладинкою. Англійською конституцією є ряд документів, від «Великої хартії вольностей» 1215 р. Характерно, що писані конституції виникають на периферії Західної цивілізації – по той бік Атлантичного океану та на узбіччі степового «великого кордону» між християнською і мусульманською цивілізаціями. Безперечним є те, що ідеї конституціоналізму творилися в першу чергу в серцевині європейської капіталістичної економіці

¹² Wagner. W.J Some Comments on Old «Privileges» and the «Liberum Veto» // Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791 / Ed. by S. Fiszman. – Bloomington and Indianapolis, 1997. – P. 60.

раннього нового часу, але вони також мали витоки з особливостей політичної культури суспільств. Це є однією з засад нашого бачення появи перших писаних конституцій на периферії Європейської цивілізації.

У світовому конституціоналізмі першим писаним основним законом вважають конституцію Сполучених Штатів Америки 17 вересня 1787 р. (першим основним законом окремого штату була конституція Вірджинії від 29 червня 1776 р.). Першою європейською писаною конституцією вважається «Закон щодо управління» («Ustawa Rządowa») Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. Українська конституція від 5 квітня 1710 р. не може беззастережно вважатися першою писаною конституцією нового часу, оскільки мала риси традиційних «пактів-домовленостей» («*pacta conventa*») між монархом та нобілітетом, які були притаманні Центральній Європі. З іншого боку, українська конституція раннього нового часу мала модернізаційні риси, що дає можливість розглядати цей юридичний документ як перехідний від традиційних для центральноєвропейського регіону «пактів-домовленостей» до конституцій, поширених у новий час. Аналіз «Договорів та постанов» в якості такого «перехідного» основного закону від традиційних «пактів-домовленостей» до конституцій нового часу є, на нашу думку, ключовою проблемою дослідження українського конституціоналізму у ранній новий час під кутом зору інтелектуальної історії.

З латини «*constituere*» значить «встановлювати», «керувати», «упорядковувати»; у Стародавньому Римі правові акти (едикти та декрети) називалися конституціями. За середньовіччя надбання римської юридичної традиції було засвоєне європейськими правовими системами. У Королівстві Польському від пйотрковського сейму 1493 р. ухвали прийняті вальним сеймом називалися конституціями («*konstytucja*»). Згідно з ухвалою «*Nihil novi*» 1505 р., конституція приймалася рішенням трьох сторін Сейму: короля, Сенату (Ради панів) та Ізби посольської (послів). Написання тексту конституції відбувалося у королівській канцелярії, що часто призводило до «зникнення» певних постанов, невідгідних монархам, та вписання нових. Це явище зіткнулося з критикою на сеймі 1553 р., після якого до написання прийнятих ухвал ставилися більш прискіпливо. Таким чином, закріпилася традиція називати й публікувати ухвали Сейму як «конституції»¹³. Латиномовний варіант документа, який прийняли гетьман, старшина та козаки Запорозжя й Гетьманщини на Генеральній раді в м. Бендерах 5 квітня 1710 р., мав назву «*Pacta et Constitutiones Legum Liberatatumque Exertis Zaporoviensis...*»¹⁴ Прийняття «Договорів та постанов» представниками еліти Гетьманщини і Запорозжя для виконання для новообраного

¹³ Majgier B. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 r. – Przemysł, 2005. – S. 9–11.

¹⁴ Першим відомим українським проектом, який дістав назву «конституція» була Гадяцька угода. Див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С. 26.

П. Орлика та його наступників на території, яка мала бути звільнена внаслідок походу шведських, татарських, українських і польських військ. Вище зазначене дає формальні підстави розглядати цей документ як конституцію в модерному розумінні.

Ознаки модернізаційних змін на українських землях притаманні з кінця XVI ст. й полягали у поступовій економічній інтеграції до капіталістичного господарства та в інтелектуальному пробудженні до і після Берестейської унії 1596 р. Нові умови церковного життя призвели до формування нового типу чорного та білого освіченого духовенства як уніатського, так і православного. Причому Київська митрополія стала «передовою» Церквою в православному світі стосовно освіти та розв'язання актуальних богословських питань. Фактично за XVII ст. церковні та світські інтелектуали запозичили й переробили все найголовніше в тодішній освіті та гуманітарній науці Центральної й Західної Європи. Саме тому діти козаків-воєнків мали можливість отримати ґрунтовну освіту та обстоювати самобутність своєї новоутвореної держави не тільки шаблею і рушницею, але й пером. Освічені представники козацької еліти шукали різні виправдання революції 1648 р. і нового статусу Війська Запорозького: у правах завойовника, в обороні «прав та вольностей», захисті релігії, обстоюванні «руської» спадщини. Оскільки на початку Української революції середини XVII ст. традиційні козацькі вимоги були досягнуті, то новими аргументами у виправданні новоствореної держави стали гасла захисту православної віри. Оборона «грецької релігії» мобілізувала всі верстви руського суспільства проти їх ворогів у Речі Посполитій, а також пояснювала іншим володарям причину повстання проти законного короля¹⁵. Захист Православ'я став ключовим у легітимації козацької держави, оскільки політико-правові теорії у середньовіччі поєднували вимогу підпорядкування владі монарха з правом повстання проти володаря з релігійних мотивів. Більше того, козацькі лідери започаткували застосування релігійних гасел в своїй політичній боротьбі зробили прецедентом та використовували його проти православної Москви. Це було використано як І.Мазепою, так і П.Орликом. Тому не дивно, що першим пунктом «Пактів і конституцій» стало твердження про захист православної віри як державної релігії Гетьманщини та визначне місце Київської митрополії у православному світі¹⁶. В конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р. також стало подібне визнання Католицизму в якості державної релігії (п.1), що засвідчило особливе місце релігії для Центральної Європи у ранній новий та новий час¹⁷.

До двох великих соціальних груп, що були носіями Української рево-

¹⁵ Див.: Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 241–242.

¹⁶ Тут і далі посилання на текст «Договорів та постанов», що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (ф. 124, оп. 2, 1710 г., д. 12).

¹⁷ Посилання на «Ustawę Rządową» за: Volumina legum – T. IX, Kraków, 1889. – S. 200–225.

люції середини XVII ст., належали козацтво та православна шляхта, яку привертало на свій бік Б.Хмельницький¹⁸. Цей союз потужних у військовому плані соціальних груп православної спільноти дав можливість успішному початку революції у 1648 р. Однак ці верстви мали різні інтереси, що стало загрозою для новоутвореної державності від самого початку її існування. Вихідці з козацьких низів і простолюду уявляли свою країну, як Військо Запорозьке, яке мало свої традиційні «вольності» та служило сильному й справедливому монарху. Покозачена шляхта плекала сподівання на перетворення новоствореної держави у Велике князівство Руське, в якому вона посіла б місце нобілітету. Тільки таким гетьманам як Б.Хмельницький, П.Дорошенко на певний час вдавалося узгоджувати ці дві політичні ідеї та два великих політичних табори. Інтелектуальні зусилля покозаченої шляхти в обстоюванні існування Війська Запорозького полягали у доведенні тягlosti нової держави з уявним Великим князівством Руським і з «києворуською» спадщиною. Згідно з поемою 1650 р., анонімний автор порівнював 12 полковників Б.Хмельницького з 12 синами Володимира. Проте ця ідея не набула розвитку або ми не маємо свідчень про її еволюцію у відомих на сьогодні писемних пам'ятках. У віршах, що вихваляли Б.Хмельницького та І.Виговського (друга половина 1649 р.), також присутнє сприйняття інтелектуальною елітою Війська Запорозького традиції церковного політичного мислення. Православний політичний дискурс, що набув розвитку за київського митрополита Петра Могили, полягав у виправданні тодішнього політичного та культурного життя, а відтак був однією з основ для розвитку ідей конституціоналізму. Зазначені твори інтелектуальної еліти Гетьманщини символізували початок явища, що розквітло в наступному XVIII ст. і яке М.Грушевський назвав літературою військових канцеляристів¹⁹.

На кінець XVII ст. усі великі держави Центрально-Східної Європи, а саме: Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія прагнули кардинально змінити співвідношення сил на свою користь. Поміж такими сильними країнами роль автономних державних утворень, як України, Молдавії, Лівонії і навіть Кримського ханства, на перший погляд, була незначною. Однак, саме за владу над цими автономіями змагалися названі великі держави. Ця боротьба відбувалася не тільки на полях битв, але й в

¹⁸ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009. – С. 242.

¹⁹ Про легітимацію еліти Війська Запорозького з допомогою укладання угод з Московською державою та Річчю Посполитою див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.; Про гадяцьку ідею в середовищі правобережної еліти див.: Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – 86 с.; Про використання киево-руської тематики в легітимації еліти в 1649–1650-х рр. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С. 93.

інтелектуальній сфері. Західноєвропейські історики для постійних війн та внутрішніх конфліктів з кінця XVII ст. до завершення війни за «іспанську» спадщину (1714 р.) використовують назву «генеральна криза». Центральна Європа також переживала «генеральну кризу» – боротьбу між шляхетсько-республіканськими і абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цьому протистоянні зусилля прихильників конституціоналізму були малопомітні. Гетьманщина у час цієї «кризи» була як об'єктом у політичних змаганнях своїх сусідів, так і намагалася в особі своєї еліти побудувати майбутнє за мірками своїх цінностей й уподобань. «Пакти та конституції» стали найважливішим проектом у таких зусиллях.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. централізовані держави (Оттоманська імперія, імперія Габсбургів, Шведське королівство Вазів, Московська держава Романових, Саксонія Веттинів) посилили політичний вплив на Молдавію, Угорщину, Лівонію, Україну та Річ Посполиту й добилися успіхів у підпорядкуванні останніх. Головною причиною цього стала відмінність спільнот Центральної Європи від абсолютистських держав. Центральноєвропейські політичні утворення були побудовані на принципі панування корпорації нобілітету, а абсолютистські держави, що їх оточували, – на вертикалі бюрократичного управління²⁰.

На рубежі XVII–XVIII ст. центральноєвропейські еліти прагнули зберегти традиційний для них суспільно-політичний устрій і, таким чином, добробут своїх батьківщин. Саме у цей час у центральноєвропейському регіоні було написано проекти суспільно-політичних устроїв та відносин з новими протекторами. У 1699 р. в Лівонії, у 1707 р. в Угорщині було написано політико-правові документи, що базувалися на ідеї «*paeta conventa*»²¹. Українські «Пакти та конституції» за багатьма критеріями також належала до вище зазначених політико-правових документів. Важливо, що подібні ідеї та уявлення суспільно-політичного життя мали місце навіть у Росії раннього нового часу, де намагалися копіювати польську політичну систему від часів Смути до цариці Софії, а конституційний проект 1730 р. засвідчив живучість цієї альтернативи для абсолютистської Російської імперії²².

Еліта Гетьманщини з кінця XVII – до 60-х рр. XVIII ст. виявила неабияку активність щодо модернізації та реформування державного і суспільного устрою своєї Батьківщини. Про це свідчать діяльність І.Самойловича й І.Мазепи у посиленні гетьманської влади, підтримці церковних та світських інтелектуалів, намагання І.Скоропадського врегулювати судочинство, захист тра-

²⁰ Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715.* – Kingston and Montreal, 1986. – P. 56.

²¹ Ibid. – P. 30.

²² Правління Софії у Київському панегірику див.: Отдел рукописей библиотеки Российской академии наук. – П. I. А. – № 9 (32. 5. 25.) – Арк. 3–25 зв.; Данилевич В.Е. Шляхетские проекты как материал для характеристики политических и общественных воззрений русских людей (лекция). 22 января 1903 г. Харьков. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. XXIX. – Спр. 129. – Арк. 1–8 зв.

диційного ладу модернізаційною риторикою П.Полуботком, спроби Д.Апостола у реформуванні війська й правосуддя, узгодження урядів козацької адміністрації з імперською «табелю за рангами», зусилля Генеральної військової канцелярії унормувати систему мір і ваг у середині XVIII ст., діяльність К. Розумовського та його оточення щодо впровадження у життя ідеї відділення військової влади від судової, створення двох університетів західноєвропейського зразка, реформування війська, будівництва заводів і фабрик нового взірця, спроби перетворити виборче гетьманство у своєрідну монархію на зразок німецького князівства. Найвизначнішим з зазначених проєктів у плані модернізації суспільно-політичного життя Гетьманщини були «Пакти та конституції» 5 квітня 1710 р.

У вище зазначених протистояннях між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями у Центральній Європі посилювалася третя політична сила, яка базувалася на ідеях конституціоналізму. Політичні невдачі представників цього політичного табору затіняють конституціоналізм як одну з ідеологій та політичних сил у Центральній Європі. Справді натхненники упорядкування відносин між монархістами та республіканцями за допомогою права зникали, «розпорошуючись» у названих політичних таборах. Таке сталося з одним з ідеологів конституціоналізму в Речі Посполитої XVII ст. Л.Опалінським. В його особі політична думка Речі Посполитої на середину XVII ст. за такими критеріями, як теоретичне тлумачення держави, окреслення її завдань, визначення місця релігії в державі, пошуки ідеальної форми державного устрою та роль громадянина в ній вийшла на рівень Західної Європи²³. На нашу думку, П.Орлик і його найближче оточення у «Договорах та постановах», узгоджуючи інтереси еліт Гетьманщини й Війська Запорозького Низового та козацтва, запорожців, селянства й міщанства (останніх не було на Бендерській раді), також вийшли на високий як для Центральної Європи рівень політичного мислення у рамках конституціоналізму раннього нового часу. Захист українською елітою прав нижчих верств населення пояснюється намаганням еліти заручитися підтримкою поспілства в реалізації планів повернення до влади. Фактично так було в усій історії людства: еліти поступалися своїми інтересами соціально нижчим верствам населення тільки для того, щоб утримати або здобути владу і намагалися при можливості збільшити свої соціально-економічні права, тобто обмежити права більшості членів суспільства²⁴. Саме цим значною мірою

²³ Pryszałk M.O. Państwo w filozofii Lukasz Opalinskiego / Tłumacz. z ang. Gr. Chomicki. – Kraków, 2000. – S. 15.

²⁴ Про особливості колонізації «периферій» Речі Посполитої магнатами та подібні процеси в інших країнах та див.: Grybowski S. Polskie Indie // Dwor a kraj między centrum a peryferiami i władzy / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001 / Pod red. R. Skowrona. – Kraków, 2003. – S. 171–193.

пояснюється «забуття» конституції в середовищі емігрантів та відстороненням від неї в середовищі еліти Гетьманщини і Запорозжя. «Пакти та конституції» збереглися як документ лише завдяки високій правовій культурі П.Орлика й лічених інтелектуалів в еміграції та Гетьманщині.

Незважаючи на конкретні обставини появи «Договорів та постанов», вони б не з'явилися, якби не було якісних змін в свідомості суспільства. Основою для модернізаційних змін у політичній свідомості інтелектуалів Гетьманщини і прийняття «Пактів та конституцій» стало нове бачення держави і суспільства. На зламі XVII–XVIII ст. світські інтелектуали Гетьманщини уже мали розроблену концепцію, за Е.Смітом, ієрархічної нації раннього нового часу, яка ґрунтувалася на культурній ієрархії суспільно-політичних цінностей. У підвалинах цієї ідентичності була явно зрозуміла релігійна відмінність від іновірних поляків, татар та турків і культурна окремішність від росіян. Особливо помітними контури цієї ієрархічної нації проявилися наприкінці XVII ст. – початку XVIII ст. і протягом 60-х рр. XVIII ст. На межі XVII–XVIII ст. українська еліта зобов'язувала себе захищати «отчизну Малоросію», Православ'я й «народ малоросійський»; головною цінністю цієї спільноти були «вольності»; останні мали бути підтвердженні (і захищені) монархом-протектором, якому Військо Запорозьке погоджувалося служити, козацька еліта мала свою історію від хозарських предків, на території «обох берегів Дніпра» з сакральною столицею Києвом. Ця концепція була схожою до моделей ієрархічних націй у ранній новий час у Центральній Європі.

На кінець XVII – початок XVIII ст. нове покоління козацької еліти за зовнішніми ознаками було схожим на своїх батьків. Однак зосередження посад у Гетьманщині в руках обмеженого кола козацької старшини поступово перетворювало колишніх козацьких лідерів у «нову шляхту», яка прагнула законодавчого підтвердження свого реального політичного, соціального та економічного статусу. За І.Самойловича та І.Мазепи розвинулася інституція «Значного військового товариства», що була своєрідною козацькою альтернативою шляхетській системі суспільно-політичного устрою. Ця інституція закріпила існування династій, що формували еліту Гетьманщини та відмежовували її від решти козацтва. Лейтмотивом універсалів, що підтверджували землі за синами козацької старшини, стало твердження: «сини підуть шляхами батьків»²⁵. Новий соціальний статус козацької еліти давав особливий стимул для розвитку в інтелектуальному середовищі Гетьманщині «козацького» сарматизму – ідеї соціальної вищості нобілітету через етнічне походження від войовничих предків. Основою сарматизму шляхти Речі Посполитої було переконання про інакшість не тільки нобілітету, але й самої країни від решти Європи²⁶. Ідея походження шляхти Речі Посполитої від сарматів започаткувалася від Я.Длугоша та

²⁵ Грушевський О. З побуту старшини XVIII ст. (Стаття). Машинопис. – ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 14955. – Арк. 4–6.

²⁶ Michalski J. Studia historyczne z XVIII i XIX wieku. – Т. II. – Warszawa, 2007. – S. 7.

була розвинена М.Бельського, М.Кромера, С.Сарницького та іншими хроністами. В польському історіописанні утвердився погляд, що в перших століттях нашої ери частина сарматів, яка мешкала між Доном та нижньою Волгою переселилася на територію між Дніпром й Віслою і підкорила місцеве населення, перетворивши їх на підданих. В XVI ст. така візія історії знайшла багато прихильників²⁷. Важливо, що «сарматизм» не був винятком в інтелектуальному житті тогочасної Європи. В XVI ст. у Франції був популярний франкогаллізм, голландці вважали себе за нащадків давніх батавів, угорці – гунів, русини від – роксолан та сарматів (в різних версіях), мазовшани – масагетів, козацька старшина Гетьманщини кінця XVII ст. – початку XVIII ст. – від хозар та роксолан²⁸. На українському ґрунті річпосполитська сарматська ідея набула рис хозарського міфу. Основою хозарської ідеології козацьких інтелектуалів початку XVIII ст. також були ідеї панівного становища еліти, яка займала виняткове місце в різних галузях суспільно-політичного життя й виконувала роль державної влади, та особливому місці Війська Запорозького-Малоросії в історії Центрально-Східної Європи. Важливо, що свої інтереси козацька еліта, як й інші нобілітети центральноєвропейських країн вважала державними, а свій стан ототожнювала з державою²⁹.

Поняття «отчизни» як Батьківщини козацькі інтелектуали також винесли з спадщини Речі Посполитої. З XVI ст. «отчизна»³⁰ використовувалися для окреслення цілісності Речі Посполитої, а вираз «мила вітчизна наша Річ Посполита» часто вживаний термін після Люблінської унії 1569 р. Відтак формулювання «вітчизна» було наріжним каменем політичного дискурсу української шляхти в Речі Посполитій. Запорожці під впливом річпосполитської політичної традиції зазнали впливу на початку XVII ст. почали називати своєю Вітчизною землі середнього Подніпров'я³¹. Найяскравіше ідея Вітчизни української православної шляхти втілювалася в нездійснених проектах Великого князівства Руського. І.Брюховецький хоча й увів в політичну мову Лівобережної Гетьманщини ідею вірності Україні як козацькій Батьківщині, «малоросійська вітчизна» почала домінувати в останні десятиліття XVII ст., зокрема, фігурувала як ключова назва Гетьманщини в політичній мові інтелектуальної еліти Гетьманщини наприкінці XVII – початку XVIII ст. і мала цікаву еволюцію. Продовжувало існувати формулювання української автономії як «Війська Запорозького та народу малоросійського», розвивалася ідея Малої Росії

²⁷ Ulewicz T. Zagadnienia sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej. – Kraków, 2006. – S. 95–118; Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 89.

²⁸ Див.: Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty. – Poznań, 1998. – S. 90.

²⁹ Див.: Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 41.

³⁰ Пол. «ojczyzna» від «ojcowizna» - батьківщина. Див.: Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod. red. A. Markowskiego. – Warszawa, 2010. – S. 698.

³¹ Сас П.М. Витоки українського націотворення: Монографія. – К., 2010. – С. 85.

як держави і Вітчизни еліти Гетьманщини, менше наголошувалося, що було логічним для того часу, на Малій Росії як Вітчизні посполитих, однак нижчі верстви населення також називалися «малоросіянами», була наявною термінологія «малоросійський край» та «малоросійські» назви для географічних місцевостей.

Стосовно формулювання «Війська Запорозького та народу малоросійського», то воно широко представлено в джерелах і зазвичай використовувалося в історичних дослідженнях. У даному випадку цікавим є перенесення української еліти відносин зі своїм володарем-монархом в формулюваннях «Війська Запорозького та народу малоросійського» на інші країни й спільноти. Наприклад, 25 січня 1698 р. Мазепа відправив листа Петру I, яким інформував про відомості, отримані від Г.Кастріота, а саме прохання про готовність Валахії прийняти зверхність Росії на таких умовах, на яких перебуває «Військо Запорозьке та малоросійський народ»³². Як відомо в Валахії «військом» були бояри, з чого випливає, що еліта Гетьманщини і Валахії взаємно сприймалися як рівнозначні у своїх суспільствах групи. Наприкінці XVII – та перше десятиліття XVIII ст. набула розвитку ідея Малої Росії як Вітчизни та держави. Наприклад, чернігівський архієпископ Лазар Баранович у листі до Мазепи від 7 лютого 1689 року пише про Гетьманщину як про «державу малоросійську»³³. І.Величковський у «Передмові до чителника» з книги «Млеко» пише представляє себе як «истинный сын малоросійской отчизны нашей»³⁴. У листі до полтавського полковника І.Левенця від 23 листопада 1708 року про військову силу шведів І.Мазепа писав: «про то всякому горловому отчизне малоросійської сынове разсудити тое, же Москва не уборон...»³⁵ Український гетьман переконував полковника, який вичікував моменту приєднатися до майбутнього переможця, що їм необхідно боротися «за целость отчизны»³⁶. В новознайденому універсалі початку 1709 р. Мазепа писав, що «серце його Королівської Величності загорілося гнівом і однаковою мірою запалало [жагою] відплати до нашої Вітчизни, але [щоб він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвідчену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланий захист і пообіцяв нашу Вітчизну...»³⁷ З аргументації українського гетьмана випливає, що козацька старшина (фактично нова шляхта) мала відчувати обов'язок захисту «отчизни малоросійської». Цікаво, що навіть у випадку засудження Петром I, І.Скоропадським,

³² Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В.Станіславський. – Т. 2.: 1691–1700. – К., 2010. – С. 175.

³³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упор. С.Павленко. – К.: Вид. Дім, «Києво-Могилянська Академія» – 2008. – С. 471.

³⁴ Там само. – С. 518.

³⁵ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009. – С. 424.

³⁶ Там само.

³⁷ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О.Дубини, пер. з лат. О. Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 9. – С. 6.

церковними й світськими інтелектуалами Гетьманщини переходу Мазепи на бік шведів використовувалася таж сама аргументація – зрада Вітчизні-Малоросії³⁸. У преамбулі до «Договорів та постанов» зазначалося, що І.Мазепа у своєму виступі проти Петра I дбав про «отчизну», так само про інтереси «отчизни Малоросійської» мав піклуватися новообраний гетьман П.Орлик. Ідея захисту своєї отчизни Малої Росії стала наріжним каменем у політичній концепції творців «Пактів та конституцій».

Таким чином, «Договори та постанови» мали історичну основу для своєї появи в якості конституційного проекту, який би узгоджував інтереси різних соціальних груп української еліти та навіть підвладних верств населення і легітимізував Малу Росію/Військо Запорозьке в якості держави. Подібний проект, але незрівнянно слабший за критеріями розвитку політичної думки стався за 18 років до «Пактів та конституцій» У трактаті П.Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. також об'єднувалися козацька та шляхетська політичні ідеї, а Князівство Малоросійське й усе Військо Запорозьке проголошувалося вільною державою³⁹. У цьому проекті також наголошувалося на вольностях держави та «народу малоросійського», визначалися державні кордони, формулювалося концепція малоросійського народу⁴⁰.

З одного боку, українська конституція раннього нового часу відбивала традиційні інтереси старшини Гетьманщини й Запорозької Січі. За Православ'ям закріплювалася роль державної релігії Гетьманщини, Київська митрополія канонічно підпорядковувалася константинопольському патріархові, причому київський митрополит мав би бути екзархом вселенського патріарха (п.1). Кордони Малої Росії обумовлювалися по мирним договорам Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави та Війська Запорозького, особливо наголошувалося на західному кордоні до річки Случ. Територія окреслена цими договорами належала до ареалу поширення козацького суспільного ладу та української ранньонаціональної державності, обстоювання Гетьманщини як держави і козацької еліти як нобілітету розвинулася у традицію історичного легітимізму, що базувався на юридичних документах (п.2)⁴¹. Добросусідські стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством належали до традиційних

³⁸ Див.: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О.Павленко. – К., 2009. – С. 419; Источники Малороссийской истории собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изд. О.Бодянским // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1. – Ч. II. – М., 1859. – С. 175–176; Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С. 17; Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 133.

³⁹ Оглоблин О. П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929. – С. 15, 17.

⁴⁰ Там само. – С. 21, 22, 24.

⁴¹ Про підвищення самооцінки в середовищі еліти Гетьманщини у зв'язку з встановленням контролю над Правобережжям див.: Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. 2-ге, доопрац.) – К., 2005. – С. 368–369.

для українсько-кримських відносин (п.3).

Узаконення соціально-економічних й політичних «прав та вольностей» Війська Запорозького Низового було реалізацією більш ніж столітніх інтересів запорожців. Ліквідовувалися фортеці на Дніпрі, які усували можливість контролювати Військо Запорозьке Низове, новообраний гетьман частково переймав традиційну роль монарха-протектора та зобов'язувався обороняти територію Запорозжя (п.4). Ареал поширення «вольностей» Війська Запорозького Низового охопив традиційні території: від Трахтемирова, перевозу Переволочанського, річки Ворскли на півночі, до Очакова – на півдні (п.5).

Обмеження влади гетьмана генеральними радами, на яких мали бути представлені полковники, старшина, сотники, посланці від Війська Запорозького Низового було традиційним, проте регламентація функціонування цієї інституції свідчить про модернізаційні зміни. Подібне стосується й присяги на вірність отчизни і зичливість рейментареві й критиці гетьмана за порушення «прав та вольностей» (п.6). Традиційним було положення про турботу гетьмана про добробут козацтва і посполитих. Однак деталізація захисту козаків й посполитих від полковників, атаманів, сотників й усіх урядників у спробах останніх примушувати до панщини та інших видів робіт свідчить про модернізаційні зміни у свідомості творців української конституції раннього нового часу (п.10). Подібний захист новообраним гетьманом представлено також в інших пунктах (п.11,12,13).

Згідно з «Договорами та постановами» надходження від аренд до державних фінансів ліквідовувалися, кількість найманого війська для гетьмана мала визначити Генеральна рада у майбутньому (п.15). Це рішення було традиційним для інтелектуалів Центральної Європи, оскільки у ранній новий час панувала доктрина про бідність держав та суспільств цього регіону. Тільки економісти ХХ ст. з'ясували абсурдність цієї концепції, що господарства Центральної Європи теоретично могли забезпечити утримання значних військових сил⁴². Доктрина про загальну бідність призвела до нерозвиненості фінансів та обмеження зростання регулярного війська у країнах регіону і Гетьманщини зокрема. Схожим було й наступне положення про податки на ввіз і вивіз, які повинні бути помірними та збиратися без обтяжень для посполитих (п.16).

З іншого боку, в українській конституції раннього нового часу були модернізаційні зміни, які надають їй рис основного закону нового часу. «Договори та постанови» показали підвищення рівня правової думки до рівня створення основного закону для українського суспільства. Фактично «Пакти та конституції» – це альтернатива, побудована на засадах конституціоналізму, централістській політиці не тільки Петра I, але й І.Мазепи. П.Орлик, генеральна старшина й верхівка Війська Запорозького по-іншому бачили майбутнє

⁴² Geneza polityczna Ustawy Rządowej / Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Iojek. – Lublin, 1981. – S. 14.

Гетьманщини ніж їхні попередники. У «Договорах та постановах» присутня ідея отчизни, яка розумілася як держава в категоріях наближених до нового часу, обов'язкового скликання генеральних рад, обмеження гетьманської влади у сфері судочинства Генеральним військовим судом, у фінансовій – генеральним підскарбієм.

У преамбулі до «Пактів та конституцій» зазначалося, що про інтереси «отчизни малоросійської» мав дбати новообраний гетьман; кожен, хто отримував уряд мав би присягнути на вірність отчизні (п.6); «отчизна Малоросія» усвідомлювалася як Батьківщина не тільки козацької старшини-шляхти, козацтва, але й міщанства (п.12), купецтва (п.12), та селянства (п.10, 14), хоча й зберігався традиційний становий лад. Територія Вітчизни-Гетьманщини, що дуже важливо, чітко визначалася договорами Речі Посполитої, Османської імперії, Московської держави і Війська Запорозького.

Проект обов'язкового скликання Генеральних рад тричі на рік (на Різдво, на Великдень та Покрову) якісно змінював подібні зібрання, які раніше скликалися при необхідності. Учасниками Генеральної ради мали бути полковники з старшиною та сотниками, представник з кожного полку по одній заслуженій особі й від Війська Запорозького Низового; з'їзд на Генеральну раду та участь у ній повинні бути регламентовані (п. 6).

Модернізаційним було обмеження гетьманської влади у сфері судачинства, оскільки передбачалося звзвити судові права гетьмана Генеральним військовим судом. Наприклад, при образі гетьмана обвинуваченого мав судити Генеральний військовий суд (п.7). В українській конституції раннього нового часу також обстоювалися права еліти перед найвищим представником влади у державі. Новим у «Пактах та конституціях» було розрізнення державних й приватних справ гетьмана; державні справи мала виконувати генеральна старшина, а не особисті гетьманські слуги (п.8). Генеральні підскарбії мали обмежити владу гетьмана у фінансовій сфері, оскільки вони мали завідувати фінансами Гетьманщини. Особисте майно гетьмана мало бути відокремлене від військового-державного; в кожному полку мало бути по два підскарбії (п.9). Хоча слід зазначити, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. питанням регламентації законодавчої, виконавчої та судової влади приділялося значно більше уваги (п. 5–8), однак з іншого боку їх відділяв і значний проміжок часу.

В праві та політичній думці Речі Посполитої обивателем держави був шляхтич, що було наслідуюванням традиції римського права, згідно з якою громадянином країни є тільки той, хто є вільним і відповідно має права. В західноєвропейській традиції, яку започаткував Ж.Боден (у бібліотеці С.Яворського – учителя П.Орлика – була латиномовна праця вказаного автора), громадянином країни є кожна людина, яка проживає на її території. У «Договорах та постановах» за становим устроєм простежується певне «урівнення» перед державою інтересів не тільки еліти, але й широких козацьких низів, міщанства, купецтва і селянства. Український гетьман, згідно з «Пактами та конституціями», зобов'язувався дбати про добробут і права козацтва й ниж-

чих верств населення. Це було нововведенням, адже автори української конституції відстоювали соціально-економічні інтереси козацтва та поспільства. Оскільки представників нижчих верств населення не було на Генеральній раді у Бендерах, то це яскраво свідчить про еволюцію політичної свідомості козацької еліти. Козацькі інтелектуали усвідомлювали «отчизну Малоросію» в якості Батьківщини не тільки еліти і козацтва, але й міщанства та купецтва (п.12) й селянства (п.10,14). Важливо, що в конституції Речі Посполитої 1791 р. селянство не мало кращого захисту (п.4) ніж в українському основному законі. Такий відносно високий як на той час статус українського селянства став можливим, оскільки козацьке суспільство на степовій периферії Європи, подібно до спільноти американських штатів, було відкритим для нових бажаних та мало високу вертикальну соціальну мобільність.

Згідно з «Пактами та конституціями» гетьман мав стежити, щоб Київ та інші українські міста мали самоврядування при правах й привілеях. Важливо, що Київ визначався як сакральне столичне місто, тобто українська суспільно-політична та правова думка дійшла до усвідомлення потреби держави «Малої Росії» і спільноти Гетьманщини в одній столиці (п.13). Це також стало перемогою ідеї Великого князівства Руського зі столицею у Києві в змаганнях шляхетської та козацької ідей у середовищі інтелектуалів Війська Запорозького. У порівнянні з конституцією Речі Посполитої (п.3) українським містам відводилася за мірками Центральної Європи помітне місце у суспільному житті.

Отже, в основі появи «Пактів та конституцій» 5 квітня 1710 р. лежали важливі зміни у свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини, в середовищі якої набули розвитку та поширення ідеї «оборони вітчизни Малоросії», вольності, прав, «малоросійського шляхетства», окремої козацької історії. Ці новоутворення дають підставу розглядати свідомість еліти Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. як чергову хвилю націотворення, які відбувалися у ранній новий час. Приводом до створення «Договорів та постанов» стала важка внутрішня ситуація в середовищі емігрантів в 1709–початку 1710 р. та намагання створити проект суспільно-політичного життя, який би задовольняв як еліту Гетьманщини й Запорозжя, так і козацтво та поспільство. Таким чином, столітні зміни в інтелектуальному житті українського суспільства та збіг обставин в 1709–1710 рр. призвели до того, що на східній периферії Європейської цивілізації з'явився документ, який став перехідним від традиційних «пактів-домовленостей» між монархом та станами (у першу чергу нобілітетом) до конституцій нового часу.